

İSMAYIL ŞIXLI
DƏLİ KÜR

---

qanun neşriyyatı

Cahandar ağa Allahyarın arvadını götürüb qaçır. Böyük oğlu Şamxal atasının hərəkətinə dözməyib evi tərk edir. Kiçik oğlu Əşrəf isə ondan icazəsiz Qori seminariyasına oxumağa gedir. Allahyar qisas dalınca düşür. Bir yandan da çarizmin imperialist siyasətinə qarşı qoyulan milli xarakter... Yetişməkdə olan inqilabi şərait... Mövhumatçılıqla maarifçiliyin toqquşması...

Zadəgan-kübar bir kənd ağasının ailəsində baş verənlər ümumimperiya miqyası alır və bütöv bir dövrün salnaməsinə çevrilir.

“Dəli Kür” milli ədəbiyyatımızın ən yaxşı romanlarından, Cahandar ağa ən ziddiyyətli, ən tutumlu obrazlarından. Əsərdə XIX əsr Azərbaycan insanının həyatı, yaşayışı, mənəviyyatında baş verən dəyişikliklər realist və inandırıcı qələmlə təsvir olunur.

BİRİNCİ HİSSƏ

1

Göytəpə kəndinin yastı qazma daxmaları Kürün sahilinə qədər səpələnmişdi. Bu il yağarlıq olduğundan otlar vaxtından əvvəl göyərmiş, yazın ilıq nəfəsini duyandan sonra isə püskürüb qalxmışdı. Hələ aprel sona çatmamış bu çal-çəpərsiz kəndin həyətləri, xırman yerləri, tövlə və samanlıqların üstü, hətta evlərin damı da yaşıllaşmışdı. Həyətləri birləşdirib torpaq yola çıxan, sonra da sahildəki çəmənliyi çalın-çarpaz doğrayıb Kürə enən cığırıları ot basmış, kəndin üst tərəfindəki təpələrin rəngi dəyişmişdi. İl quraqlıq keçəndə, bahar gəlməmiş saralıb-solan dəmyələr bu il gül-çiçəyə qərq olmuşdu. Yalnız kəndin yaxınından ötüb Tiflisə doğru uzanan xır yolu əvvəlki kimi ağarır, bəzi yerlərdə daşların arasından ot cücərsə də təbiətin bu ümumi ahənginə tabe olmaq istəmir, dərəli-təpəli yamacları aşıb üfüqdə gözdən itirdi. Hər şey əvvəlki kimi idi. Həyət-bacalarda ocaq tüstülənir, mallar haylanıb Kürə tökülür, qız-gəlinlər suya enirdilər. Haçaquyruq qaranquşlar süzüb sinələrini çiçəklərə toxundurur, Kürə baş vurub su götürür, sonra da civildəşə-civildəşə balalarının yanına qayıdırdılar. Torpaqdan güclə seçilən qara damların arasında təkəmseyrək gözə dəyən daş evlərin kirəmitli damındakı sığırçınlar yenə əvvəlki kimi dimdiklərini şaqqıldadıb oxuyurdular.

Zərnigar xanım bunların heç birini görmürdü. O, başını göy məhəccərli eyvanın dirəyinə söykəyib, için-için ağlayırdı. Tez-tez kələğayısının ucu ilə gözünün yaşını silir, “mən bu dərdə necə dö-züm, kimdən imdad istəyim?” – deyə inildəyirdi. Havada süzən iri bir çalağanın kölgəsi çəpərin üstündən aşib, həyətin ortası ilə töv-ləyə doğru süründü. Zəncirdəki itlər dartınıb mırıladaşdılar. To-yuq-cücə qorxudan samanlığa dolmuşdu. Zərnigar xanım bunla-rın heç birinə fikir vermədi, kələğayısını düzəldib eyvandan endi, cığır-la sahilə doğru addımladı.

Gün xeyli qalxmışdı. Axşamdan kəndin üstünə çökən duman çəkilməmiş, səhərə yaxın yağış çiləmişdi. Torpaq yolların və cığır-ların tozu xal-xal olmuşdu. Çəmənliyin şəhi parıldayırdı. Kürün ləpədöyənindən bir az aralı, çaylaqda qaynar asmışdılar. Tuman-çaq uşaqlar yarğanın dibi ilə qaçışır-dılar. Camışları haylayıb suya tökən cavanların hay-küyü sıldırım yarğanlarda əks edir, bu yar-ğanların ovuqlarındakı quşlar ürküşüb bölük-bölük havaya qalxır-dılar. Lakin Zərnigar xanım heç nəyə fikir vermirdi. Bütün gecəni yatmayıb səhərəcən ağladığından arvadın gözləri şişmiş, kirpiklə-ri bir-birinə yapışmış, gözyaşı quruyub, müşəmbə kimi yanağın-da qalmışdı. Qulaqları güyüldəyirdi. O hara getdiyini bilmirdi. Öz evindən baş götürüb uzaqlaşmaq, bir anlığa da olsa dərdini unutmaq istəyirdi. Ancaq bacarmırdı. Dil desə də ürək razı olmur, ayaqları sözü-nə baxmayıb sürünürdü.

Zərnigar xanım özü də hiss etmədən gəlib yarğanın qaşına çatdı. Qarşısındakı uçurumu, ayağının altındakı yarıq-yarıq ol-muş torpağı görmədi. Əgər bir az irəlində yarğan gurultu ilə uçma-saydı, o, ayaq saxlamayacaq, bəlkə də torpağa qarışmış birbaşa Kürə düşəcəkdə. Gurultunu eşidən kimi qeyri-ixtiyari geri çəkildi, toz yatandan sonra isə uçurumun dibi ilə axan qijiltılı boz-bulanıq suya dəhşətlə baxdı. “Bir parça çörəyim ovsanata keçdi. Yoxsa ba-

lalarım yetim qalacaqdı”, – deyə salamat qurtardığına şükür elədi. Bu hal uzun sürmədi. O yenidən gözünü Kürə zillədi. O taydakı qalın meşənin ətəyini, boz qumsallığı yalaya-yalaya axan, bəzi yerlərdə isə burulub, kolları araya alan Kür şaxələnilib qollara ayrılır, balaca adaların ətrafında fırlanıb bəri üzə, hündür yarğanların üstünə cumurdu. Sular sarı torpağı yalayıb geri çəkilib, lillənə-lillənə uzaqlara gedirdi. Yarğanın dibi görünmürdü. Oraya düşənin heç sümüyü də ələ gəlməzdi. Zərnigar xanım ehtiyatla yarğana yaxınlaşdı. Bəlkə birdəfəlik özünü atsın? İkicə addım qabağa getsə, torpaq ayağı altından ovxalanıb töküləcək, uçuruma necə düşdüyündən özünün də xəbəri olmayacaqdı. Bəs sonra? Eşidən-bilən nə deyər?

Bu fikirlər Zərnigar xanımı dəhşətə gətirdi. Bədəni üyüşdü. Suyun soyuq havasını üzündə hiss edib geri çəkildi. İxtiyarsız olaraq dönüb evlərinə baxdı. Ətrafına yulğun kollarından hündür çəpər çəkilməmiş birmərtəbə daş evin pəncərə şüşələri səhər günəşinin şəfəqlərini əks etdirib parıldayırdı. Darvaza açıq idi. Eyvanın məhəccərindəki naxışlı taxtalar, mavi rəngli dirəklər, göy qapılar, üstündə bir cüt qabaq-qarşı xoruz çəkilməmiş divar, bir az o yandakı samanlıq, çardağının üstünə ilanyalı ot tayası yığılmış tövlə, həyətdə eşələnən toyuq-cücə aydınca görünürdü. Axı bunların çoxunu o özü düzəltmişdi. O buraya gəlin gələndə ərinin var-dövləti olsa da, əməlli-başlı bir otağı da yox idi. Bunların hamısında onun, Zərnigar xanımın əməyi vardı.

O özünə toxtaqlıq verdi. Heç yana getməməyi, əksinə, onun yurduna su salmaq istəyəni evdən qovmağı qərara aldı. Yarğanın kənarında oturub oğlunu gözləyəsi oldu. “Şamxal bu işləri belə qoymaz, – deyə özünə təsəlli verdi. – Harada olsa gəlib çıxacaq. Kimin anasının mələr qaldığını onda görürük...”

... Kürün o tayında, hündür qovaqların seyrəlib yulğunluğun başladığı yerdə beş-altı qaraltı göründü. Zərnigar xanım dikəldi. Əlini gözünün üstünə qoyub diqqətlə baxdı. Gələnlərin, qayı-ğın yuxarıdan salıb, suyun axarı ilə bəri üzə keçmək istədiklərini anladı. Arvadın ürəyi atlandı. Oğlu Şamxalın da orada olduğunu yəqin etdi. Qaraltılar bir-bir atılıb qayığa mindilər. Sahildən aralanan kimi kürəyi işə saldılar. Çəpin təkanı ilə şütüyən uzun qayıq ləpələri yara-yara irəlilədi. Onlar çayın ortasına yaxınlaşdılar. Arvad oğlunu tanıdı. Şamxal qabaqda oturub kürək çəkirdi. Kürün suyu bulanmışdı. Yəqin yuxarılara yağmışdı. Qayıqdakılar nə qədər çalışsalar da, istiqaməti düz götürə bilmir, su qayığı əyirdi.

Zərnigar xanım qayığın suyun axarı ilə gedib, çiləkənə cırpılacağından qorxdu. Ancaq əbəs yerə həyəcan keçirirdi. Çəpin güclü təkanı qayığı suyun axarından çıxartdı. Onlar bəri üzə şütüdülər. Zərnigar xanım əllərini yanına salıb dərindən nəfəs aldı. Qayıq sahilə yanaşdı, burnu xırdaca daşları şaqqılatdı. Şamxal quş kimi sıçrayıb kənara atıldı. Təkandan silkələnən qayıq ləngərləndi və sahilə aralandı. Şamxal əlindəki heybəni çiyinə atdı. Kərəntiyə dirənib suvadağı çıxdı. Qayığı suyun axarına buraxıb yarğanın dibi ilə gedən yoldaşlarının arxasınca baxdı. Onlar bir az aşağıdan, kəndin ucqarındakı qazmaların bərabərindən sahilə çıxacaqdılar.

Şamxal üst-başını cırpıb, kəmərinə daraltdı. Gümüş dəstəklili xəncərini yana çəkdi. Kərəntini çiyinə alıb, pəncərəsi Kürə baxan evlərinin qənşərindəki cığırla asta-asta yuxarı qalxdı. Zərnigar xanım oğlunun qabağına gəldi. Ana-oğul dikdirdə qabaqlaşdılar. Şamxal anasını gözüyaşlı görüb evdə bədbəxt bir hadisə baş verdiyini zənn etdi. Yoxsa arvad bircə gecənin içində bu qədər qocalıb,

yumaq kimi büzüşməzdi. Onun beli də bükülmüşdü. Zərnigar xanım yaman günə düşmüşdü.

Şamxal anasına yaxınlaşdı. Qolundan tutub, diqqətlə üzünə baxdı:

– Yenə nə olub, niyə gözüyün on yerindən ələyirsən?

Arvad daha da kövrəldi. Önlüyünün ətəyi ilə gözlərini silib, hikkəsindən boğula-boğula:

– Gördünmü, ay bala, – dedi, – atan mənim başıma nə oyun açdı?

Şamxal bir az sakitləşdi. Hətta ürəyində anasını yamanladı da. Onun kərənti çəkib, ot çalmaqdan qolları gizildəyirdi. Bu saat doyunca yemək, qılçalarını uzadıb əzələrinin sızıltısı kəsincəyə qədər uzanmaq, rahat nəfəs almaq istəyirdi. Anası isə səhər-səhər onu vay-şivənlə qarşılayırdı.

O, anasının yanından sakitcə ötüb qabağa keçdi. Zərnigar xanım uzun donunun ətəyi ilə gözlərini silə-silə Şamxalın arxasınca cığıra düşdü və oğlunun enli kürəyinə yapışmış tərli köynəyinə, belindəki sallamalı kəmərinə, Kürdən keçəndə islanmış zər baf-talı dolağına, suya batmış quşburun çarığına baxdı. Belə bir oğulun onu darda qoymayacağını yəqin edib, özünə toxtaqlıq verdi. Şamxal isə iki yanını basa-basa gedir, yeridikcə çiyindəki kərənti sağa-sola ləngər vururdu. Kərəntinin ovxarlanmış və ora-burasında yaşıl ot qırıntıları ilişib qalmış iti ağızı parıldayırdı. Şamxalın üst-başından təzəcə çalınmış ot iyi gəlirdi.

Zərnigar xanım yenidən kövrəldi. Anasının bu halı Şamxalı darıxdırdı. “Görəsən, yenə nə olub? Bu zalım qızının da gözyaşı ovcunun içindədir. Bir şey olan kimi gözünü yumub tökür”, – deyə öz-özünə düşündü.

Oğlunun gəlişindən sonra həm ürəklənən, həm də kövrələn Zərnigar xanım yenidən dilləndi:

– Mənim hayıfımı ondan almasan, südümü sənə halal eləmə-rəm, oğul! Qiyamətəcən ahu-naləm səni yandırar, bala!

Şamxalın səbri tükəndi. Cəld geri dönüb anasının üstünə qışqırdı:

– Bəs deyilmi, səhər-səhər nə çərənləyirsən?!

– Belə, atan ölmüş təzə eşqə düşüb, ay bala, – deyə Zərnigar xanım gözyaşına ara verib səsini ucaltdı. – Bizi el içində biabır edib. Heç ərlək-boyluq qızı olan, sənin kimi oğul böyüdən kişi də belə iş tutarmı?

Şamxal dinmədi. O, bu cür sözləri birinci dəfə eşitmirdi. Atası hər dəfə bir yana gedəndə, toydan-mağardan qayıdanda evdə belə söhbətlər olurdu. Anası həmişə kişinin üstünə düşüb dava-dalaş salar, ağlayıb-sızlayar, sonra da sakitləşərdi.

Şamxal həyəət girdi. Xalxalın yanından ötüb çardağa yaxınlaşdı. Kərəntini dirəkdən asdı. Heybəni çiyindən götürdü. Üstünə boz kilim salınmış taxtda oturub, əlini çarığın bağına uzatdı. Oğlunun sakitcə əyləşib, çarıqlarını və corabını soyunmaq istədiyini görən Zərnigar xanım irəli gəldi, əllərini belinə qoyub Şamxalın qabağında dayandı.

– Deyəsən, mənim dediklərimi qulaqardına vurursan?! Atan ölmüşün tərəfini saxlayırsan?! Yoxsa inanmırsan, hə? Gəl, yaxın gəl, gör atan sənə nə yaxşı ana gətirib? Hər yanı bir gəmi boyda. Yeriyəndə yırım-yırım yırğalanır. Gəl, yaxın gəl, tamaşa elə!..

Zərnigar xanım oğlunun əlindən yapışıb çəkə-çəkə ağ daşdan tikilmiş imarətə doğru apardı. Şamxal anasının hirsindən əsdiyini görüb, bu dəfə dinməz-söyləməz onun ardınca astanaya qədər gəldi. Arvad təpiklə vurub qapını taybatay açdı. İçəridə taxtın üstündə büzüşüb oturan gəlini göstərdi:

– İndi gördünmü tərifli atan nə iş tutub? Xalqın halal-kamal kəbinli arvadını gətirib mindirib mənim boynuma! – O, saçını yo-